

Черцова О.В.*

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФЕНОМЕНА ДЕМОКРАТІЇ ТА ТИПІЗАЦІЯ ЇЇ ОСНОВНИХ МОДЕЛЕЙ

У статті досліджуються теоретичні аспекти функціонування феномену демократії. Докладно розглядаються структурно-функціональні особливості використання терміну демократії. Проаналізовано основні моделі та типи демократії.

Ключові слова: демократія, демократизація, модель, тип, теорія, процес.

В статье исследуются теоретические аспекты функционирования феномена демократии. Подробно рассматриваются структурно-функциональные особенности использования термина демократии. Проанализированы основные модели и типы демократии.

Ключевые слова: демократия, демократизация, модель, тип, теория, процесс.

In the article theoretical aspects of democracy phenomenon functioning are examined. Structural and functional peculiarities of democracy term operation are thoroughly scrutinized. The main models and types of democracy are analyzed.

Key words: democracy, democratization, model, type, theory, process.

Після розпаду біполярної міжнародної системи наприкінці ХХ століття все глобальнішою стає тенденція політичного розвитку, яка пов'язана з поступовим подоланням диктаторських і авторитарних режимів та рухом до ліберальних і демократичних цінностей. Радикальна зміна світового порядку визначає подальший напрямок трансформаційних перетворень, що актуалізує вивчення феномену демократії все більшою кількістю дослідників.

Теоретико-методологічною основою вивчення феномену демократії є принципи і підходи до дослідження демократизації суспільства, що містяться в роботах як західних (Бешлер Ж., Гантінгтон С., Гіденс Е., Грізволд Д., Даймонд Л., Дженкінс С., Даль Р., Доннелл Г., Ерме Г., Карл Т., Карозерс Г., Кін Дж., Лейпхарт А., Лінц Х., Ліпсет С., Оффе К., Парсонс Т., Пшеворський А., Палмер Т., Робертсон Р., Ростю Д., Сарторі Дж., Степан А., Токвель А., Шмітер Ф.), російських (Василенко І., Казін Ф., Косолапов М., Лебедева М., Малевич Ю., Мельвиль А., Панарін О., Пантін І., Салмін А., Сморгунов Л.) так й українських політологів (Білорус О., Васильєва Л., Гура В., Камінський Є., Канцелярук Б., Зернецька О., Кудряченко А., Пахомов Ю., Павленко Ю., Потехін О., Оніщенко І., Скороход Ю., Рижков М., Фесенко М., Шергін С., Юрченко С.).

* здобувач кафедри міжнародної інформації Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Науковий керівник: проф. Рижков М.М.

Розгляд низки питань, що дають можливість цілісного аналізу демократичної консолідації в сучасному політичному процесі зумовлює використання, на сучасному етапі розвитку науки, системного підходу. Необхідно відзначити, що в ряді випадків, де йде мова про порівняння існуючих моделей демократії, застосовується компаративний підхід. Транзитивний аналіз переходів від авторитарних до демократичних режимів доповнюється інституціональним підходом, що розкриває роль і значення старих і нових інститутів влади і біхейвіористським підходом, що дозволяє побачити закономірності участі громадян у політичному процесі.

Суттєвою спробою створити якусь універсальну модель трактування і дослідження політичного процесу стала теорія функціонування політичних систем Девіда Істона, яка розроблялася з початку 1950-х рр. [1, с. 630-642]. У своїх роздумах Істон виходив із загальної теорії систем та структурно-функціонального аналізу соціального життя Толкота Парсонса [2]. В цьому зв'язку необхідно зазначити, що системний підхід у дослідженні політичного процесу в західній політології ґрунтується перш за все на дослідженнях Парсонса, викладених в першу чергу в монографії «Соціальна система» (1951) [3], а також Істона – «Політична система» (1953) [4]. В уявленнях системної та функціональної концепції процес ділиться на чотири фази: 1) вхід (англ., input) – вплив соціального і внесоціального середовища на політичну систему у формі її підтримки та висування до неї вимог; 2) конверсія (англ., conversion) перетворення вимог у рішення, 3) вихід (англ. output) – реакція політичної системи у вигляді рішень і дій, 4) зворотний зв'язок (англ. feedback) – повернення до вихідної точки рівноваги [5, с. 329].

Відповідно до цього підходу політичний процес виступає одночасно і як відтворення цілісної структури, і як циклічне функціонування політичної системи у взаємодії з соціальним та внесоціальним середовищем. Така взаємодія включає вплив на процеси в політичному світі економічних, екологічних, культурних та інших чинників. Процеси функціонування конкретних державних, партійних та інших інститутів розглядаються у вигляді елементів політичного процесу на рівні макросистеми.

Вважається, що в даному процесі політична система підтримує стабільність інститутів, пристосовується до діяльності груп інтересів і до окремих своїх складових, забезпечуючи відтворення та збереження властивих їй оригінальних системних якостей. Якщо в моделі політичного процесу Бентлі – Трумена об'єктом тиску низових груп інтересів виступають уряд і його офіційні інститути, то в концепції Істона макророль держави замінюється інтегруючими функціями політичної системи. Крім того, вчений розділив політичні системи на два блоки – внутрішніх (національних) систем і міжнародної (наднаціональної) метасистеми, – що дозволило йому виявити особливі міжнародні чинники внутрішньополітичних процесів.

Значну роль в розробці системного підходу зіграв відомий західний вчений Габріель Алмонд, який заклав основи динамічної моделі процесу як адаптації політичної системи до мінливих умов соціального середовища. У своїй схемі він спробував поєднати діяльність окремих груп із функціонуванням даної системи в цілому [6, с. 125]. Для цього вчений виділив декілька блоків спільної діяльності суб'єктів, що відповідають головним функціям і динамічним фазам політичного процесу:

- 1) блок перетворення соціальних потреб, що включає артикуляцію, накопичення індивідуальних і групових інтересів, розробку політичного курсу, реалізацію рішень і контроль за виконанням політико-правових норм;

- 2) блок впливу системи за допомогою сукупності дій з регулювання соціального життя, розподілу і освоєння громадських ресурсів;

3) блок адаптації, залучення індивідів і їх груп до політичного життя шляхом політичної соціалізації, рекрутування та комунікації.

У цій моделі процесу Алмонд переводить акценти зі статичного виживання і збереження до динамічної трансформації, а також до адаптації політичної системи до якісних змін. Але деякі американські політологи використовували ідеї Алмонда спеціально для опису політичних процесів останньої третини ХХ ст. в країнах Азії, Африки і Латинської Америки, що допомогло не тільки оновленню самої теорії розвитку, але і розробці так званої політики модернізації [8, с. 126-129].

Необхідність в такій політиці обумовлюється швидким і суперечливим поширенням демократичних принципів наприкінці ХХ, початку ХХІ століття і ще більше актуалізує питання консолідації демократії в сучасному суспільстві, що трансформується в якості умови його подальшого стабільного розвитку. У цьому контексті необхідно виділити кілька підходів у дослідженні консолідації демократії. А саме: структурний, транзитологічний, інституційний. Структурний підхід акцентує увагу на зовнішніх умовах, що визначають процес демократизації. Транзитологічний підхід пов'язаний з теорією вибору діючими в політиці акторами демократичних форм політичного життя. Інституційний підхід виділяє роль різних інституціоналізованих режимів у ході зміцнення демократії.

Отже, консолідація демократії являє собою ключовий етап у переході від авторитарної форми правління до демократичної. Він починається після вирішального розриву з попереднім режимом і закінчується, коли можна вже говорити про те, що демократії розвиваються на своїй власній основі. Це дозволяє їм при всіх перипетіях економічного, соціального та культурно-ідеологічного життя підтримувати якийсь сталий розвиток. Консолідація демократії, в цьому відношенні є процес обґрунтування нових політичних відносин не тільки в сенсі суб'єктивного прийняття її цінностей і норм, але і в сенсі надійності подальшого функціонування демократичних інститутів.

Ставлячи питання про консолідацію демократії, дослідники так чи інакше актуалізують і саму проблему перехідності режимів, встановлених в ході третьої хвили демократизації. Якщо консолідована демократія не закінчує процес переходу, то, очевидно, можна говорити про цілу епоху переходів від одного виду демократичного режиму до іншого. Тобто, консолідована демократія є базисною умовою вибору системою відповідної моделі демократії. Поняття «консолідація демократії» набуло значення категоріального терміна в порівняльній політології, починаючи з роботи, опублікованої в 1986 р. Гуїлермо О'Доннеллом і Філіпом Шміттер «Перехід від авторитарного правління» [9, с. 73]. У ній представлено переважно транзитологічний підхід до цієї теми. У дев'яності роки ця тема стає однією з провідних в демократичній літературі.

Відомий дослідник феномена демократії Ларі Дайамонд говорить про тісний зв'язок між поглибленням демократії та її консолідацією. «Демократична консолідація, – пише він, – заохочується безліччю змін в інститутах, політиці та поведінці. Багато хто з них прямо поліпшують керування (governance) через посилення компетенції держави; через лібералізацію і раціоналізацію економічних структур; через соціальну безпеку і політичний порядок разом із забезпеченням основних свобод; через вдосконалення горизонтальної підзвітності і панування права; через контроль над корупцією. Інші зміни покращують репрезентативні функції демократичного правління за допомогою розвитку політичних партій та їх зв'язків з соціальними групами, за допомогою зниження фрагментації партійної системи, збільшення власної компетенції і громадської підзвітності законодавчих органів та місцевої влади, зміцнення громадянського суспільства» [10, с. 34]

Перші дослідники консолідації демократії О'Доннел і Шміттер проводили відмінність між переходом до демократії і консолідацією. Під час переходу «організуються ос-

новні інститути нового порядку і починають працювати і взаємодіяти відповідно до нових правил гри» [11, с. 73]. Консолідація ж вимагає «інституціоналізації нових норм і структур режиму, розширення їх легітимації та усунення перешкод, які на початкових етапах роблять їх встановлення важким» [12, с. 77]. Консолідація ж вимагає «інституціоналізації нових норм і структур режиму, розширення їх легітимації та усунення перешкод, які на початкових етапах роблять їх встановлення важким» [13, с. 63] і російським А. Мадатовим [14]. Відомим дослідником проблеми є англійський політолог Д. Хелд, який у своїй роботі «Моделі демократії» виділив наступні різновиди демократії: класична, антична демократія (демократія в Стародавній Греції, афінська демократія); республіканізм (республіканська форма правління в Стародавньому Римі, а також середньовічні міські республіки); протективна демократія; демократія, що розвивається, теорія відмирання держави (К. Маркс) [15, с. 89]; змагальний елітизм; плюралістична демократія, теорія партіципаторної демократії; модель легальної демократії [16].

Соціально-економічними та ідейно-політичними передумовами виникнення ліберальної демократії були розвиток ринкових відносин, ідеологічна та політична секуляризація, становлення національних держав. Ідейно-політичний лібералізм передував ліберальній демократії. Його засновники Дж. Локк і Ш.Л. Монтеск'є сформулювали такі основоположні принципи політичного лібералізму, як пріоритет індивідуальної свободи, що базується на принципах природного права, відділення держави від цивільного суспільства, поділ влади. На основі цих принципів ідеї демократії (як народовладдя) наповнювалися ліберальним змістом. Стрижневими ідеями в теоріях лібералізму є політична рівність і представницьке правління.

Ідея про природжені, невідчужувані права людини на життя, свободу і приватну власність виступає центральною у ліберальних концепціях. Приватна власність розглядається як основа індивідуальної свободи, а свобода – як необхідна умова самореалізації особистості. Звідси випливає апологія демократичного індивідуалізму і трактування суспільства, як сукупності рівноцінних незалежних особистостей. Так виникає ідея держави як «нічного сторожа», основна функція якої зводиться до захисту приватної власності, свободи та недоторканності особи.

У ряді досліджень з теорії демократії, зокрема в роботах К. Макферсона і Д. Хелда, виділяються протективна модель («protective») і модель демократії, що розвивається («developmental»). Перший напрям представлений Дж. Локком, Ш.Л. Монтеск'є, І. Бенґамом, Джеймсом Міллем, а другий Дж. Дьюї, Дж. Стюартом Міллем, А. де Токвілем, Л.Т. Хобхаусом. Спільним для обох моделей є пріоритет громадянського суспільства перед державою, народний суверенітет через представницьке правління, захист прав і свобод особистості. Разом з тим прихильники другої моделі ліберальної демократії виступають за загальне виборче право без будь-якого майнового цензу, політичну емансипацію жінок, розмежування функцій виборних представницьких органів влади і державної бюрократії. Згідно з концепціям демократії, що розвивається участь у політичному житті необхідно не тільки для захисту приватних індивідуальних інтересів, а й для формування компетентних і поінформованих громадян. Тому залученість в політику є важливим чинником розвитку здібностей індивіда.

У ХХ сторіччі більш чітко проявилось розмежування між протективною моделлю та моделлю демократії, що розвивається в рамках ліберальних концепцій демократії. У зв'язку з кризовими процесами капіталізму, встановленням як правих, так і ліво-тоталітарних режимів, зростанням радикальних революційних настроїв виникла необхідність, за висловом К. Поппера, в «демократичному інтервенціонізмі» держави в соціальну і еко-

номічну сферу. Це зумовило перегляд ряду ідей і цінностей. Теоретичним відгалуженням від моделі демократії, що розвивається стали концепції «соціального лібералізму». У працях Дж. М. Кейнса, Г. Дж. Ласки, Д. Дьюї, Д. Роулса, Л.Т. Хобхауса та інших чітко зазвучали ідеї про роль держави у забезпеченні суспільного блага, про необхідність розширення державних функцій не тільки в захисті індивідуальних прав і свобод людини, але й у боротьбі з бідністю та забезпечення для більшості населення гідного рівня життя. На озброєнні були взяті соціал-демократичні ідеї про справедливість і солідарність.

Концепції змагального елітизму виникли як реакція на періодичні кризи ліберальної демократії. Підкреслюючи загрозу ерозії представницького правління, автори даних концепцій зокрема М. Вебер і Й. Шумпетер, розглядали демократію як метод відбору найбільш обдарованої і компетентної пануючої еліти. Одним з різновидів моделі змагального елітизму є теорія плебісцитарної демократії М. Вебера. Згідно з логікою веберовських міркувань представництво в парламенті індивідуальних незалежних депутатів в процесі розвитку ліберальної демократії поступово витісняється представництвом політичних партій. У результаті складається система, коли партії домінують у парламенті, а лідери домінують у партіях. «Дана обставина, – зазначав М. Вебер, – має особливе значення для відбору вождів партії. Вождем стає лише той, в тому числі і через голову парламенту, кому підпорядковується машина. Іншими словами, створення таких машин означає наступ плебісцитарної демократії» [17, с. 675].

Інтерес представляє також і теорія демократії Й. Шумпетера, яка ґрунтувалася на протиставленні класичного і сучасного методів демократії. Відповідно до класичної теорії лібералізму, «демократичним методом є така сукупність інституційних засобів прийняття політичних рішень, за допомогою яких здійснюється загальне благо шляхом надання самому народові права вирішувати проблеми через вибори індивідів, які збираються для того, щоб виконати його волю» [18, с. 332]. Однак головний недолік подібного методу, на думку Шумпетера, полягає в тому, що різні індивіди вкладають у загальне благо різний зміст. У результаті демократія стає скоріше ідеалом, ніж реальністю.

На відміну від концепції змагального елітизму представники плюралістичної моделі Р. Даль та Д. Трумен акцентують увагу на необхідності безлічі центрів влади, а отже і центрів прийняття політичних рішень. Не заперечуючи важливості політичного лідерства, прихильники плюралістичної демократії вважають невиправданими претензії будь-якої однієї еліти на представництво інтересів усього суспільства. Поділяючи основні інституційні характеристики ліберальної демократії, плюралісти тим не менш роблять головний акцент не на індивідах, а на численних зацікавлених групах, кожна з яких прагне вплинути на процес прийняття рішень.

Однією з різновидів моделі плюралістичної демократії є концепція поліархії (дослівно – «правління багатьох»). Вперше термін «поліархія» був введений в обіг в якості політичної категорії в 1953 р. у книзі Р. Даля і Ч. Ліндблома «Політика, економіка і добробут». Спочатку Р. Даль і Ч. Ліндблом аналізували поліархію як процес, за допомогою якого громадяни можуть здійснювати контроль за політичними лідерами. У подальшому концепція поліархії доповнювалася суттєвими ознаками, що зачіпають інституціональні, процесуальні та культурологічні аспекти плюралістичної демократії. На підставі детального аналізу теорії і практики демократії Р. Даль у підсумку виділив 7 ознак поліархії: 1) виборність органів влади, гарантована конституцією, 2) регулярне та періодичне проведення вільних і справедливих виборів, 3) загальне виборче право; 4) право бути обраним до органів влади; 5) свобода самовираження; 6) альтернативна інформація: громадяни мають право добиватися альтернативних джерел інформації; 7) автономія асоціацій: для

реалізації своїх різноманітних прав, включаючи і перераховані вище, громадяни мають також право створювати відносно незалежні асоціації і організації, включаючи незалежні політичні партії і групи за інтересами [19, с. 221].

В даний час, навіть з урахуванням тієї обставини, що не всі з перерахованих вище семи ознак поліархії розвинені в сучасних демократичних державах з однаковим ступенем рівномірності, в багатьох країнах її досягнення суттєво ускладнено. У зв'язку з цим Р. Даль виділяє наступні умови, за яких можлива стабільність поліархії:

- політичні лідери для завоювання влади та її забезпечення не повинні вдаватися до засобів насильницького примусу, тобто використання силових структур (армії, поліції);
- необхідна наявність сучасного, динамічного суспільства, організованого на плюралістичних засадах;
- конфліктний потенціал субкультурного плюралізму повинен врівноважуватися високим рівнем терпимості;
- серед громадян держави, особливо політично активних шарів необхідна наявність політичної культури і системи переконань, що тяжіють до ідей демократії та поліархії [20, с. 225].

Теоретична модель «демократії співтовариств» була розроблена американським дослідником голландського походження А. Лейпхартом [21, с. 225]. На основі емпіричних досліджень в рамках порівняльної політології досвіду політичного розвитку ряду держав (Австрії, Бельгії, Канади, Нідерландів і Швейцарії) А. Лейпхарт поставив під сумнів типологію політичних систем Г. Алмонда, пов'язаної головним чином з гомогенними або гетерогенними культурами. Якщо для англо-американських систем характерна однорідність, то європейські континентальні системи відрізняються роздробленістю політичної культури. Останнє може з'явитися чинником політичної нестабільності в суспільстві.

Модель партіципаторної демократії (Н. Пулантзас, К. Пейтман, Б. Барбер) пов'язана з обґрунтуванням необхідності широкої демократизації сучасної західної демократії, формуванням нового типу громадянина, створенням розгалуженої мережі осередків місцевого самоврядування та реорганізацією політичних партій в масові рухи. У кінцевому рахунку – ця модель спрямована на встановлення режиму прямої, або безпосередньої демократії. Один з авторів цієї теорії, американський політолог Б. Барбер, який характеризує дану модель, як «сильну демократію» (strong democracy), відзначає, що пряма демократія потребує не тільки участі, а й цивільної підготовки і цивільної чесноти для ефективної участі в обговоренні та прийнятті рішень [22, с. 23]. Демократія участі, таким чином, розуміється як пряме правління освічених громадян. Громадяни – це не просто приватні індивіди, що діють у приватній сфері, а добре інформовані громадські громадяни, що віддалилися від своїх виключно приватних інтересів настільки, наскільки громадська сфера віддалена від приватної. Демократія – це не стільки правління народу чи правління мас, скільки правління освічених громадян [23, с. 117].

Наступна, теорія партіципаторної демократії має ряд сильних сторін. По-перше, вона акцентує увагу на вразливих моментах представницької ліберальної демократії, яку Б. Барбер характеризує як «тендітну демократію» (thin democracy). Це – неминуче в тій чи іншій мірі політичне відчуження. Воно торкається як правлячої політичної еліти – її відрив від мас, зокрема відрив обраних представників владних структур від їх виборців, так і пересічних громадян, розчарованих в існуючій політичній владі.

Разом з тим дана теорія в ряді випадків уразлива для критики. Перш за все, це пов'язано з неможливістю встановлення ефективних і постійно діючих інститутів прямої демократії, як в силу просторово-часових параметрів, так і суб'єктно-об'єктних відносин.

Навіть на локальному рівні далеко не у всіх випадках пряма демократія є ефективним методом прийняття рішень. Тим більше ступінь її неефективності може зростати у випадку поширення на громадському рівні. Крім того, в даний час мало реальна сама ймовірність постійного і успішного функціонування партіципаторної демократії в рамках нації-держави навіть в невеликих масштабах держави типу Данії або Швейцарії, не кажучи вже про такі великі національно-державні утворення, як США чи України. Винятки можуть становити лише загальнонаціональні референдуми з найбільш фундаментальних проблем, пов'язані з питаннями державного устрою. Інший недолік теорії партіципаторної демократії полягає в тому, що вона, фактично абсолютизуючи ідею загального інтересу, таїть у собі загрозу тиранії більшості. Адже при практичній реалізації багатьох положень прямої демократії залишаються відкритими проблеми автономії особистості, свободи індивідуальності, а також проблеми добровільної участі або неучасті в політичному процесі.

Модель легальної демократії багато в чому представляє собою повернення до протективної демократії. Як і в інших теоретичних моделях демократії, автори даної теорії (Р. Нозік, Ф. Хайек) виступають за відділення держави від цивільного суспільства і принципів правової держави. Проте головне в демократії, на думку легалістів, мінімізація ролі держави та створення максимального простору для індивідуальної свободи та розвитку вільних ринкових відносин. Саме на це повинна бути спрямована влада закону, яка стоїть вище як держави, так і волі більшості. Тому бюрократичне регулювання має бути зведено до мінімуму, а діяльність різних зацікавлених груп – жорстко обмежена [24, с. 19].

Розглянувши теоретичні моделі феномену демократії авторка дійшла до висновку, що не існує універсального визначення поняття демократії і, відповідно моделі яка б претендувала на основоположну. Це пов'язано з суперечностями, що виникають при дослідженні феномену демократії і протиріччями сучасних демократизаційних процесів. Відтак, наукова спільнота продовжує дослідження в цьому актуальному напрямку і шукає нові моделі демократії, а також відповідь на питання, що прийде на зміну неоліберальній моделі демократії, і, відповідно яка модель зможе врахувати всі недоліки вже існуючих моделей.

Література

1. Истон Д. Категории системного анализа политики/ Д.Истон.// Антология мировой политической мысли. / Отв. ред. Т.А. Алексеева. Т.2 М., 1997.
2. Парсонс Т. Система современных обществ./ Т.Парсонс. – М.: Аспект-Пресс, 1997. – 270 с.
3. Talcott Parsons, The Social System/ Talcott Parsons. – New York, Free Press, 1951.
4. Easton D. The Political System. / D. Easton. – New York: Knopf, 1953. – 320 p.
5. Категории политической науки: Учебник для студентов вузов / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002 г. – 656 с.
6. Алмонд Г., Верба С. Гражданская культура и стабильность демократии./ Г. Алмонд, С. Верба. // Полис. 1992. – № 4. – С. 122-134.
7. Там само.
8. Категории политической науки: Учебник для студентов вузов / Под ред. А. Ю. Мельвиля. – М.: МГИМО(У) МИД РФ, РОССПЭН, 2002 г. – 656 с.
9. O' Donnell G., Schmitter Ph. And Whitehead L. (eds). Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy./ G. O' Donnell, Ph. ., Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore: The Johns Hopkins University, 1986.

10. Diamond L. Is the Third Wave Over?/ L.Diamond // Journal of Democracy. 1996. Vol. 7. № 3. – С. 12-34.
11. O’Donnell G., Schmitter Ph. And Whitehead L. (eds). Transitions from Authoritarian Rule: Prospects for Democracy./ G. O’Donnell, Ph., Schmitter, L. Whitehead. – Baltimore: The Johns Hopkins University, 1986.
12. Там само.
13. Macpherson, C. B. The life and times of liberal democracy / C. B. Macpherson Oxford University Press, Oxford [Eng.]; New York: 1977. – 117 p.
14. Мадатов А.С. Концепции и модели демократии: проблемы и дилеммы/А. С. Мадатов // Вестник Российского университета дружбы народов. – Серия: Политология. – 1999. – № 1. – С. 53–62.
15. Глава V. Экономические основы отмирания государства // Ленин В. И. Государство и революция: Учение марксизма о государстве и задачи пролетариата в революции: Ленин В. И. Полное собрание сочинений. – 5-е издание, Т. 33. – М.: Издательство политической литературы, 1974.
16. Held D. Models of Democracy, fully revised, second edition, Polity and Stanford University Press, 1996, – 392 p.
17. Вебер М. Избранные произведения: Пер. с нем./Сост., общ. ред. и послесл. Ю. Н. Давыдова; Предисл. П. П. Гайденко. – М.: Прогресс, 1990. —808 с.
18. Шумпетер Й.А. Капитализм, Социализм и Демократия: Пер. с англ. /Предисл. и общ. ред. В.С. Автономова. – М.: Экономика, 1995. – 540 с.
19. Dahl R. Democracy and Its Critics. / R. Dahl. – New Haven.- London, 1989.
20. Там само.
21. Лейпхарт А. Демократия в многосоставных обществах: Сравнительные исследования. / А. Лейпхарт. – М., 1997.
22. Barber B. Participatory Democracy/ B. Barber // Encyclopaedia of Democracy. Vol. 3. – New York, 1995.
23. Barber B. Strong Democracy: Participatory Democracy for a New Age./ B. Barber. – Berkley, 1984. – 320 p.
24. Хайек Ф. Дорога к рабству/ Ф. Хайек // Вопросы философии. – 1990. – № 10-12.